

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar

**TRANSZILVANISTA KÁLVINIZMUS
A TÖRTÉNELMI KÁLVINIZMUS NYOMAI
A 20. SZÁZADI ERDÉLYI
TEOLÓGIATÖRTÉNETBEN**

**Doktori (PhD) értekezés
Tézisfüzet**

Készítette: Juhász Ábel

**Témavezető:
Dr. Bogárdi Szabó István**

**Doktori Iskola vezetője:
Dr. Balla Péter**

Telekfalva–Székelyudvarhely
2023

1. Az értekezés témája és célkitűzése

Ha valaki az erdélyi magyar református teológiatörténetet vizsgálja a 20. századhoz érkezve, egy nagyon leegyszerűsített képlettel találkozik, amely a következőképpen hangzik: a 19. század második felében a Kovács Ödön vezetésével fénykorát élő liberális teológia az első világháborút követően meggyengül, majd helyét átveszi – részben Tavaszgy Sándor munkássága révén, részben Karl Barth kolozsvári látogatását követően – a dialektikai teológia. Ezen dolgozatban arra törekedtem, hogy a történelmi kálvinizmust, mint a 20. század teológiatörténet egyik meghatározó református irányzatát megpróbáljam felhelyezni az erdélyi református teológiatörténet térképére.

A dolgozatban bemutatott és idézett dokumentumokat, kéziratokat, tanulmányokat és újságcikkeket egyetlen meghatározott céllal gyűjtöttem össze: hogy bizonyítsák, az erdélyi történelmi kálvinizmus létezik. Bár teológiatörténeti hatását egzakt módom mérni nem lehet, létezése tagadhatatlan. Ugyanakkor nem pusztán létezésének tényét szerettem volna ebben a dolgozatban megállapítani, hanem ezen felül megmutatni néhány aspektusát. A címben jelzett „transzilvanista” jelző Erdélyben sajátos arculatot kialakító történelmi kálvinizmusra való utalás. Összehasonlíta-

ni a hollandiai vagy a magyarországi egyházi életben elért eredményeit az erdélyi történelmi kálvinisták közéleti súlyával hozottan és káros is lenne, ezért inkább ezen irányzat teológusainak a tudományos munkásságára és azok „erdélyies” jellegzetességeire koncentráltam.

Van néhány olyan aspektus, amely nemcsak egyedivé, hanem jelentőssé is teszi a transzilvanista kálvinistákat az egyetemes és magyar református teológiatörténetben. Az egyetemes jelentőségét az adja, hogy a kálvinizmusnak és azon belül a történelmi kálvinizmusnak az európai határait keletebbre tolta.

A református egyházon belüli jelenlétének is megvannak a maga jó behatárolható érdemei és erénye. Egy olyan korban jelentkezik, amikor az erdélyi magyar közösségi életérzés válságban van. A Trianon utáni apátiába a történelmi kálvinista „karakánságra” igen is szüksége van a református teológiának. Úgy gondolom nem véletlen, hogy Tavasz, Makkai vagy éppen Ravasz a 1920-as évek elején éppen a kálvinizmus újrafelfedezésében keresik a szellemi és teológia megújulás lehetőségét. A történelmi kálvinizmus a múltból (a történelemből) táplálkozó hatalmas szellemi örökségből táplálkozva próbál jövőt építeni, cselekedni és nem csupán beszélni róla. A történelmi kálvinizmus megjelenése, a kálvini világnézetiség felfedezése, a hitvallásosság, a nem befele

fordulás, hanem a társadalom irányába való nyitása az egyháznak, mind olyan erények, amelyek örök értéként maradnak meg az erdélyi református teológiatörténetben.

A disszertáció nem csupán a „transzilvanista kálvinizmus” erényeire, hanem fogyatékoságaira és kudarcaira is rávilágít. A történelmi kálvinizmus két területen igyekezett kibontakozni. A közéletben a kálvini eszmék meghonosítása által, valamint egyházon belül a lelki, oktatási és egyházkormányzati reformok által. Az erdélyi magyar kisebbségi létforma nem összehasonlítható a holland vagy a magyar társadalmi helyzettel, de még az egyházi közösség sem alkalmas bizonyos reformharcok megvívására. Az erdélyi helyzetben a társadalmi és közéleti tevékenységnek nemcsak a magyar közösség előítéleteivel vagy közönyével, hanem a többségi román hatalom folyamatos gyanújával és a későbbiekben a kommunista hatalom rosszindulatú végzálásával is meg kellett küzdenie. Bár egyesek megpróbálták a „lehetetlent”, vagyis a legnagyobb ellenszélben is újító közéleti tevékenységet folytatni – amint Horváth László tragédiája is bizonyítja –, láthatjuk, hogy ez mennyire esélytelen szélmalomharcnak bizonyult. Az egyházon belül a lelki, oktatási és egyházkormányzati reformok szintén kudarcra voltak ítélve, hiszen a radikális változások a közösség belső bomlását eredményezték volna, ezt a „luxust” azonban a viszony-

lag kis létszámú erdélyi reformátusság nem engedhette meg magának.

A dolgozatomban bemutatásra kerülő kutatásaim határait a következőképpen körvonalazhatom. Az egyház és az állam viszonyának történelmi, kálvinista vizsgálata, e viszonyok teológiai rendszerezése és szociáletikai feltárása a holland, a magyar és az erdélyi körülmények közepette, a két világháború közötti időszakban, valamint a történelmi kálvinizmusnak mint teológiai irányvonalnak a kibontakozása, megnyilvánulása és alakulása az erdélyi református teológiatörténetben.

2. A disszertáció tartalmi felépítése, a kutatás módszere, és eredményei

a. A keresztyén ember krisztusi küldetésből fakadóan minden korban cselekvő eleme volt a társadalomnak, így nem vonhatta ki magát a világ eseményei alól sem. Erre kapott utasítást a keresztyén közösség is a Róma 13-ban, és ezt gyakorolta minden élethelyzetben a társadalom különböző területein. A „földi államban” a keresztyén embernek küldetése van, mégpedig a mindenekfelett álló és mindent irányító szuverén Istentől. Ezért az Isten törvényei nemcsak az ember belső lelki életére vannak hatással, hanem a társadalom minden szintjén és minden életkörben (egy-

ház, politika, kultúra, gazdaság, oktatás stb.) hatnak. A középkor jeles teológusai (Ágoston, Aquinói Tamás) éppen ezért buzgón kutatták azokat a határvonalakat, amelyek elválasztják, illetve összekötik az államot az egyházzal, ahol az Isten törvényei szembe állnak, vagy éppen egymást erősítik az államhatalom gyakorlásával. A reformáció korában mind Luther, mind Kálvin teológiájában kiemelt szerepet kap az állam szerepének a kérdése. Luther szerint a világi hatalom és annak képviselője azért adatott, hogy a világban lévő bűn okozta törvényteleniséget, és a káoszt megszüntesse. Kálvin ezzel szemben továbbmegy, és a világi hatalom szerepét nemcsak a bűn elleni harcban látja, hanem a közjó szolgálatában. Az államnak nemcsak fenyegetni kell, hanem hozzájárulni a társadalmi fejlődés folyamataihoz is. Így a hívő keresztyén embernek hely van a nemcsak az egyház keretek között folyó életbe, hanem a társadalom számtalan rétegében, a politikában, a kultúrában, a gazdaságban, az oktatásban, a tudományban stb.

b. A kálvini tanoknak e társadalomformáló jellegét újra felfedezve, a 19. század második felében elindul Abraham Kuyper ideológiai irányításával a történelmi kálvinizmus nevű, részben teológiai, részben társadalmi mozgalom. E mozgalom a kálvinizmus történelmi vizsgálatán keresztül jut el arra a felismerésre, hogy a nagy reformátor életműve nem csupán egy általános dog-

matikai tételeken alapuló teológiai iránymutatás, hanem annál sokkal több, egyfajta világnézet, amely az élet minden területén megpróbál keresztyén kálvinista erkölcsi válaszokat adni a társadalom kérdéseire és problematikájára. E tantételt miszerint a kálvinizmus világnézet Kuyper A kálvinizmus lényege című írásában fejt ki részletesen, ugyanakkor írott életművén túl társadalmi szerepvállalásaiban is tetten érhető. Egyházmegújító törekvései, pártpolitikai munkássága, egyetemalapító tevékenysége, szociális és társadalmi erőfeszítései mind azt az egyetlen közös célt szolgálják: Isten (szuverenitásának) mindenhatóságának hangsúlyozása a különböző életkörökben. Kuyper meggyőződése, hogy ezek az egymástól jól elkülönülő független társadalmi életkörök (politika, művészetek, gazdaság, oktatás, tudomány stb.) mind Isten hatalma és törvénye alá esnek, így ennek kell engedelmeskedniük, ezért az ezekben tevékenykedő ember, mint az Isten törvényének eszköze egyikből sem hiányozhat.

c. A történelmi kálvinizmus tanai nem maradtak Hollandia határain között, a nyugati-európai és észak-amerikai protestáns közösségek is sajátjuknak érezték a kuyperi tanításokat, ugyanakkor a magyar református egyház is eljutott ide, köszönhetően a több évszázados hagyományokon alapuló peregrinációnak. A 20. század elején Hollandiában tanuló magyar teológusok jelentős

része megismerkedve a kuyperi tanokkal hazatérve ezen eszme-rendszer alapján fejti ki további teológiai munkásságát. A magyar református történelmi kálvinizmus vezéralakja Sebestyén Jenő is a hollandiai tanulmányútján magába szívott tudást próbálja adaptálni a magyar (református) társadalmi viszonyokra. Sebestyén a kálvinista értékrend és világnézet diadalát (a holland minta alapján) a lelkipásztor politikai szerepvállalásában látja, ám a problémát az okozza, hogy világnézete alapján hogyan fejtsen ki politikai tevékenységet a kálvinista lelkipásztor, hiszen amíg Hollandiában ennek struktúráját a kálvinista párt (ARP) adja, addig Magyarországon erre nincsen ilyen bázis. Bár politikai síkon nem ért el számottevő politikai sikereket Sebestyén, a társadalmi munkában, oktatásban, lapkiadásban, kultúrában maradandót alkotott kálvinista szemléletmódjával.

d. A magyar református egyház – sajátos stílusjegyeket magán hordozó – része az erdélyi reformátusság, amely a történelemben mindig is egyfajta egyedi arculatot alakított ki, és így volt ez a Kovács Ödön nevével fémjelzett erdélyi liberális teológiával szembe forduló neokálvinizmus esetében is. A reformáció szellemiségéhez és teológiájához való visszatérés vágya több szellemi mozgalmat is elindított, többek között Debrecenben is létrejött egy megújulási törekvés, melyet Koncz Sándor lelki kálvinizmusnak

nevezett el. Kolozsvár sem maradhatott ki ebből a sorból, az itt kialakult Kálvin-megújulást hitvallásos kálvinizmusnak, konfeszszionális kálvinizmusnak vagy – ahogy erre Makkai Sándor utalt – öntudatos kálvinizmusnak szokták nevezni. Talán mégis az a legpontosabb, ha az Erdélyben a két világháború közötti kálvinista eszmerendszer létrejöttét egy másik gyűjtőfogalommal transzilvanista kálvinizmusnak nevezzük. Hogy miért transzilvanista, és miért nem erdélyi, vagy erdélyies kálvinizmus? Azért, mert a történelmileg kialakuló erdélyi stílusjegyek a 20-as években éppen a trianoni békediktátum következtében kiegészülnek még néhány egyedi stílusjeggyel, amely által transzilvanista lesz az erdélyi kálvinizmus.

e. A trianoni lelki apátiát követően – ebben a speciális magyar kisebbségi helyzetben – egy új irányzat fejlődött ki, a transzilvanizmus, mely a megváltozott társadalmi körülmények okán újraértelmezte és megfogalmazta az erdélyi magyar társadalom jövőképét. Ugyancsak e kor erdélyi gondolkodásmódját döntően befolyásolta egyrészt Böhm Károly filozófiai eszmerendszere, másrészt az irodalmi életet meghatározó marosvécsi Helikonkör. Mindkét erős transzilvanista specifikumú szellemi kör alkotó tagjai voltak Tavaszy Sándor és Makkai Sándor, akik a 20-as évek teológiai úrkeresése nyomán egyrészt megpróbálják a kálviniz-

must a transzilvanizmus szolgálatába állítani, másrészt a kálvinizmusnak keresnek új célt az erdélyi társadalomban. Ebben az időszakban az erdélyi teológiai publicisztikákban fontos hangsúlyt kaptak a világnézeti kérdések, és ez azért fontos, mert Tavaszgy és Makkai úgy ítélte meg, hogy a világnézeti kérdésekkel szembenező, kétkedő ember így találhatja meg a lét önfenntartásnak legmagasabb módját. A kálvinizmus világnézeti vizsgálata egy transzilvanista élethelyzetben egyéni látásmódot eredményezett. Bár Tavaszgy Sándor munkásságának csupán egy részét jelenti a transzilvanista kálvinizmus eszmerendszerének kidolgozása, hiszen a 30-as évektől kezdve teológiai munkássága egyre inkább a dialektika teológia irányába fordul, Makkainál nem látunk ilyen éles fordulatot, így a két transzilvanista kálvinista ideológiai szembefordulásának is tanúi lehetünk az 1930-as enyedi vita kapcsán.

f. Teológiatörténetileg igazságtalan lenne úgy vizsgálni a transzilvanista kálvinizmust, hogy nem ejtünk szót azoktól a lelkipásztorokról és teológusokról, akik nem az „első vonalba” tartoznak, ugyanakkor szellemi munkásságuk elvitathatatlan. Barabás Samu lelkipásztorként magyarlápósi, kolozsvári és kabai szolgálati helyein az élet minden területén aktívan cselekvő kálvinista lelkipásztor életmodellje lehet. A falusi gazdákat segítő társadalmi munkája, újságalapító és kiadó tevékenysége, kulturális egyesüle-

teket létrehozó szándéka, leánynevelő intézet alapítása, háborús menekülteket mentő karitatív akciói, politikai aktivitása, parlamenti képviselősege ugyanúgy kálvinista magyarsága szolgálatába állt, mint lelkészi és esperesi szolgálatai. Csűrös József elsősorban fordítói munkája által szolgálta a kálvinizmus világnézetiségének terjesztését. Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi esperes az egyetlen magyar Kuyper-bibliográfia szerzőjeként (de nemcsak emiatt, hanem jelentősebb szellemi munkássága okán is) helyet követel a transzilvanista kálvinisták sorában. Végül, de semmiképpen sem utolsósorban szólunk kell Erdély legnagyobb „kuyperiánusáról”, a történelmi kálvinizmus mártírjáról, Horváth Lászlóról. Kuyperfordítások, önálló teológiai tudományos munkák, a „pokolra szállás vitája” és a „görgényi pontok” szellemi atyja olyan szolgálatot tett a kálvinizmus szolgálatában, amellyel elhelyezte az erdélyi református teológiát az európai kálvinizmus térképén.

A kutatás módszertanát tekintve ahhoz, hogy a kutatás mélysége meglegyen, szükséges ebben az összetett viszonyrendszerben kijelölni azokat a határokat, meghatározni azokat a területeket, amelyekre a kutatás korlátozódik. Természetesen ez nem jelent feltétlen kizárólagosságot, hiszen az egyes kutatási területek között mindig vannak átfedések, és ezek nem mentik fel a kutatót a többi terület ismerete alól. Mind tartalmi, mind módszertani szempontból azon-

ban szükséges meghatározni azokat a csapásvonalakat, amelyeknek a mentén a kutatás halad. Mindenekelőtt szükségesnek tartom megnevezni azt a teológiai irányzatot, amely a kutatások alapját képezi, valamint szükség van még a vizsgált témakör tartalmi eleminek pontos meghatározására. A kutatási terület szűkítésének másik problémája szorosan kötődik a teológiai irányzat behatárolásához: a földrajzi behatárolás. Erre azért van szükség, mert a különböző társadalmi viszonyok (kulturális, nemzeti, identitásbeli és politikai tényezők), az egyes teológiai irányzatok egy adott földrajzi területen (országban, régióban) magukon hordoznak helyi, sajátos stílusjegyeket. Néhány alapelv egy bizonyos irányzaton belül általánosnak mondható, ugyanakkor sok helyi specifikummal egészül ki, ami egyedi arculatot alakít ki. A harmadik határmezsgye, amely a kutatási területet behatárolja, az idői keret. A történelmi kálvinizmusnak a kezdeteit a 19. század második felére tehetjük. A magyar református egyházban a két világháború közötti időszakban gyökerezett meg és érte el virágkorát, azonban a második világháború után nem tűnt el nyomtalanul, hiszen azok a lelkészek, teológusok, akik ezen irányvonalnak a képviselői voltak, a háborút követő időkben is tevékenykedtek és alkottak.

A „transzilvanista kálvinizmus” vagyis az erdélyi történelmi kálvinizmus – ha nem is olyan látványosan mutatja meg

magát, mint Magyarországon Sebestyén Jenő és köre munkásságában – jelenléte kétségtelenül tagadhatatlan. Makkai Sándor, Tavasz Sándor, vagy éppen Ravasz László kálvinizmusa részben ismert és elismert a magyar teológiatörténetben. A teológusok második vonalának (Barabás Samu, Csűrös József, Fülöp Ferenc és Horváth László) a nagyközönség számára ismeretlen, de mégis biblikus szemlélete, kálvinizmus értelmezése miként hatott az erdélyi református egyházi és teológiai életre. Jelenlétük és hatásuk ez erdélyi teológiatörténetben tagadhatatlan és kitörülhetetlen. Az ő munkájuknak köszönhető, hogy beszélhetünk „transzilvanis-ta történelmi kálvinizmusról”. Még ha nem is olyan látványosan manifesztálódott, mint a tőle nyugatra lévő hasonló közösségek, mégis létezett, és munkásságának bizonyos elemei tudatosan, vagy tudattalanul, de Isten kegyelme által, az ő szuverén akaratából beépültek és mai napig jelen vannak egyházunk életében.

Az értekezés tárgyában megjelent publikációk

A közjó szolgálatában REFORMÁTUS SZEMLE 101. évfolyam
3 szám. 262-267. (2008)

A parlamenti pulpitus, mint szószék In: Szávay, László (szerk.)
"Vidimus enim stellam eius..." : Konferenciakötet Budapest,
Magyarország : Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmat-
tan Kiadó (2011) 201-207.

Az egyház és kultúra viszonya REFORMÁTUS SZEMLE 105.
évfolyam 4 szám. 394-403. , (2012)

A történelmi kálvinizmus nyomai Erdélyben THEOLOGIAI
SZEMLE 58 szám 15-20. (2015)

A szerző további publikációi

Mire tanít az arad-földvár pusztai mellkereszt? In: Szerkesztő:, Sárosi Zoltán "Kialts (még) telyes torokkal" : Tanulmányok, köszöntők Pap Gábor művészettörténész 70. születésnapjára Budapest, Magyarország : Két Hollós (2010) pp. 223-230.

A Kolozsvári Református Egyházmegye templomai Magyar, Hunor (szerk.); Juhász, Ábel (szerk.) Székelyudvarhely, Románia: Erdélyi Református Egyházkerület (2012)

Hogyan kommunikál a református egyház? REFORMÁTUS SZEMLE 106. 5 szám 533-546. (2013)

Vallásos politikai retorika: Az erdélyi magyar történelmi egyházak politikai nyilatkozatainak retorikai elemzése a rendszerváltást követően In: Szávay, László; Gér, András László; Jenei, Péter (szerk.) Hegyen épült város : válogatás a Fialat Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferenciáin elhangzott előadások anyagából Budapest, Magyarország : L'Harmattan Kiadó (2016) pp. 97-103.